

U prilog gore naznačenoj tezi o dobrološom svakom djelu što se odnosi na Averroesa i njegovo djelo govori i činjenica da u našoj, poglavito na zapadnoevropsku filozofsku tradiciju orijentiranoj kulturnoj sredini gotovo da i nema radova koji bi bili posvećeni ne samo Averroesu već i ostalim značajnim arapskim misliocima, a onda i cjelokupnoj vrlo bogatoj i za razvoj evropske misli toliko značajnoj tradiciji arapske filozofije, čije zasluge za tradiranje nekih od najznačajnijih dostignuća i djela grčke filozofije i znanosti evropskom Zapadu nisu još dovoljno istražene i vrednovane.

Za svaku je, dakle, pohvalu ovaj prijevod spisa »*Thafut at-Tahafut*« Daniela Bučana, koji je on popratio bilješkama, za koji je napisao predgovor i priredio rječnik osnovnih naziva, oslanjajući se pritom, kako je na početku upozoreno, na danas najpoznatije izdanje toga djela — ono Mauricea Bouygesa (»*Averroès, Tahafot at-tahafot*«. Texte arabe établi par M. B., Beirut, 1930), na engleski prijevod teksta S. van der Bergha te na latinski prijevod Calea Calanymosa, što je prijevod hebrejskog prijevoda.

To, dakle, što nam se po prvi put pruža mogućnost uvida u jedan izvorni Averroesov tekst na hrvatskom predstavlja svakako najveću vrijednost i značenje ovog poduhvata D. Bučana. S obzirom na nepoznavanje jezika originala teksta, u procjenu vrijednosti samog prijevoda ovdje se ne možemo upuštati.

Na kraju bismo zaključili: za poželjeti je još samo da nam u što skorije vrijeme postanu dostupna na hrvatskom i ostala Averroesova djela (pritom valja napomenuti da bi za izučavanje hrvatske filozofske baštine od naročitog interesa bili upravo Averroesovi komentari Aristotelove filozofije, na koje su se oslanjali i mnogi hrvatski filozofi napose oni iz razdoblja humanizma i renesanse. Latinska su izdanja /uglavnom stara/ teško dostupna, a bez mogućnosti uvida u komentare na koje se naši mislioci pozivaju teško je provesti precizne analize njihovih tekstova).

ERNA BANIC-PAJNIC

Michael Frede/Günther Patzig: *Aristoteles »Metaphysik Z«: Text Übersetzung und Kommentar*, Verlag C. H. Beck, München 1988, 2 Bde, 121; 345 S.

Od Aristotelovih spisa, tradiranih pod naslovom »Metafizika«, knjiga Zeta uz Lamdu je najčešće komentirana budući da pokušava dati odgovor na jedno od ključnih pitanja filozofije, naime pitanje o bitku za koje Aristotel smatra da će uvijek svraćati pozornost ljudskog duha i da nikada neće biti do kraja razjašnjeno: *αἰεὶ ζητούμενον καὶ αἰεὶ ἀπορούμενον, ἢ τὸ ὄν, τοῦτό ἐστι τίς ἢ οὐδία* Met. Z 1, 1028 b 3—4. I. Düring primjerice smatra da su tzv. knjige o bivstvu (Substanzbücher) ΖΗΘ najdragocjeniji spisi u Corpusu Aristotelicumu (usp. Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens, Heidelberg 1966, S. 590). Upravo zbog ove izrazite važnosti i ne začuđuje da su Frede i Patzig samo knjizi Zeta posvetili dva opsežna sveska. U prvom je uz opširan uvod, u kojem je prikazana problematika spisa i razmotren njegov odnos u sklopu cijele »Metafizike«, sadržan brižljivo ediran grčki tekst s njemačkim prijevodom, a u drugom je donesen iscrpan, riječ po riječ, komentar teksta.

Komentatori su mišljenja da knjige Zeta i Eta tvore zaseban spis koji Aristotel u Θ 8, 1049 b 27—28 naziva *περι της ουσίας* (I, 22) te da je po svojoj prilici naknadno uvršten u Metafiziku. Pri tom odlučno opovrgavaju Jaegerovu tvrdnju da ZH Θ , budući da tematiziraju osjetilna bivstva (»die wahrnehmbaren ousiai«), ujedno predstavljaju nadilaženje rane metafizičke, tj. platonizirajuće filozofije. Naprotiv, za Fredea i Patziga ZH su zapravo samo priprema za filozofsku obradu nematerijalnih, bezvremenskih bivstava, odnosno prolegomena za nerazrađenu »prvu filozofiju« (I, 29 sl.) čija se bit samo donekle može nazrijeti iz knjige Lamda. Iako dakle zaseban spis, knjiga Zeta ipak ne predstavlja jednu cjelinu. Od 17 poglavlja četiri su naknadno umetnuta (naime poglavlja o nastanku i nestanku stvari 7—9; te 12. poglavlje posvećeno problemu definicije) i po mišljenju komentatora prekidaaju misaoni slijed o naravi bitka.

Poznato je da Aristotel odgovor na pitanje o bitku vidi u pojašnjenju pojma *οὐσία* (*τί τὸ ὄν, τοῦτό ἐστι τίς ἡ οὐσία* Met. Z 1; 1028 b4). Kao sažetak svih dosadašnjih istraživanja on navodi na početku trećeg poglavlja Zete četiri moguća odgovora od kojih svaki zavređuje posebnu analizu:

- a) *τί ἦν εἶναι*
- b) *καθόλου*
- c) *γένος*
- d) *ἀποκείμενον*

No prije nego prijeđemo na pojašnjenja ovih pojmova i iznesemo posebnost Fredeove i Patzigove interpretacije, potrebno je osvrnuti se na njihova prevoditeljska rješenja kojima nastoje današnjem čitatelju prezentirati namisao Aristotela misli izrečene u njegovim brojnim kovanicama. Prevoditelji su se potrudili da što vjernije u njemačkom jeziku izraze smisao i sva obilježja aristotelovskog teksta, pa da čak sve ono što je u grčkom »kruto, nejasno ili pak višeznačno« (schroff, dunkel oder mehrdeutig; I, 19) bude isto tako i u njemačkom, nastojeći pritom prije svega osloboditi tekst skolastičke obojenosti, što je svojstveno manje-više svim njemačkim prijevodima počev od H. Bonitza. Nedvojbeno je time tekst dobio na aristotelovskoj živosti, ali je vidljivo da su prijevod i izlaganje sada pod novim utjecajem, naime anglo-američke analitičke filozofije (II, 10).¹ Ondje gdje ne vide da postoji odgovarajući njemački izraz za Aristotelove termini tehnici, preuzimaju jednostavno grčke nazive, odnosno posuđuju riječi iz latinskog ili pak engleskog. Tako glede naziva *οὐσία* autori misle da svi dosadašnji pokušaji prevođenja (Substanz, Wesenheit, Wesen) više zamagljuju smisao aristotelovskog značenja nego što ga pojašnjavaju, pa stoga jednostavno preuzimaju grčki izraz »ousia«. Aristotelovski pojam *εἶδος* izriču latinskim »forma« (Form), a za višeznačni pojam *λόγος* rabe naziv »Formel« (prema Rossovu »formula«). Prevoditelji su svakako najoriginalniji u prevođenju Aristotelove tvorbenice *τί ἦν εἶναι* sklopom »Was es heißt, dies zu sein« (v. I, 19; 65; II, 34 sl.).² Pojam je ustvari, kao što je dokazao C. Arpe, skraćena, kao primjerice *τί ἦν τῷ ἀνθρώπῳ ἀνθρώπῳ εἶναι* (usp. Met I 4, 1006 b 22 sl.) Ovim su izrazom prevoditelji nedvojbeno iskazali smisao aristotelovskog značenja

¹ vidi I, 18. Frede i Patzig se ipak distanciraju od lingvističko-analitičkog tumačenja Aristotela, posebno kada je riječ o tumačenju njegove koordinacije pojmovlja pomoću tzv. *πρόσ ἑν* relacije, odnosno »focal meaning« ili pak »Brennpunktbedeutung«: »Jedoch ist zu betonen, dass es Aristoteles nicht eigentlich um eine linguistische Theorie der Bedeutung von Ausdrücken geht, sondern um eine ontologische Theorie über die Struktur von Gegenstandsfeldern« (II, 71).

² Ladanovo prevođenje naziva *τί ἦν εἶναι* našom riječju »bit« ne ističe dovoljno bit i značenje ovog Aristotelova pojma; ono je ustvari više prijevod latinskog izraza »essentia«. Možda bi ipak bolje odgovaralo prevesti izrazom: »Ono što bitak jest«

riječi, navlastito definirajuće obilježje tzv. »filozofskog imperfekta« (*ἦν*). Nedostatak ovog izraza jest da njime dolazi do izražaja više jezično-definicijski dok je zapostavljen njegov egzistencijalno-ontološki karakter, tj. *τί ἦν εἶναι* u značenju 'causa finalis' (usp. Met. A 2, 983 a 25 sl.; A 8, 1017 b 21; Fiz. β 3, 193 b 27), iako komentatori tvrde da su ovim izrazom objedinili i egzistencijalno i predikativno značenje ovog pojma (v. II, 35).

Od četiri moguća odgovora na pitanje što je ousia Aristotel u Z 3—6 najprije obrađuje »osnovu« (*ὑποκείμενον*) i »ono što bitak jest« (*τί ἦν εἶναι*). U 13. poglavlju objašnjava zašto »općenito« (*καθόλου*) ne može biti ousia te pritom odbacuje ne samo Platonovo poimanje ideja kao općih entiteta nego i vlastito shvaćanje iz *Kategorija* da su rodovi i vrste sekundarne ousie (*δεύτεραι οὐσίαι*; usp. Z 13. Pojam »rod« (*γένος*) biva pri ponovnom nabranjanju (1038 b 2—3) jednostavno prešućen (v. II 242). Po mišljenju komentatora Aristotel u Z 3, 1029 a 2—3 stapa dva preostala na prvi pogled rivalizirajuća termina *ὑποκείμενον* i *τί ἦν εἶναι* u jedan i time zapravo daje odgovor na pitanje što je ousia: »Charakteristisch für die in Z entwickelte Theorie scheint eben dies zu sein, daß die beiden in A 8 unterschiedenen Begriffe der ousia zu einem einheitlichen Begriff verschmolzen werden, wonach das primär Seiende sowohl letztlich Zugrundeliegendes als auch Ursache des Seins des Einzelgegenstandes ist« (I, 37; uop. II, 39). U A 8, 1017 b 23 sl. Aristotel, naime sažima svoje dvovrstno poimanje ousie: »posljednja osnova« (*ὑποκείμενον ἔσχατον*) i *εἶδος* kao *τί ἦν εἶναι* za koji se nadalje kaže da je »pojedinačno« (*ἑὸς τι*), odnosno zasebno (*χωριστόν*). Budući da su sva ova obilježja osnovne odredbe ousie, komentatori per viam negationis dolaze do zaključka da je ousia u svojoj biti individualna forma (oblik) koja se pojavljuje u stvarima i nestaje, a da pritom sama nije podvrgnuta procesu nastanka ni nestanka, a istodobno je princip postojanja i objašnjenja svemu čemu je naime ousia (»Seins- und Erklärungsprinzip für alles, ... von dem sie ousia ist« I, 10). Zastupajući tezu o individualnosti aristotelovskih forma (usp. II, 192)³ komentatori odlučno niježu tradicionalno shvaćanje Aristotela prema kojem se prva zbilja pripisuje konkretnoj pojedinačnoj stvari, znanstvena spoznaja općenitom, a da je ousia svake pojedine stvari sastavljena od općih formi i materije, koja služi kao princip individualnosti (usp. I, 10; 47 sl; II, 189 sl.). Da bi potkrijepili ovu svoju tezu o individualnosti forme odnosno ousie, komentatori navode za to čitav niz potvrda, od kojih su najvažniji mjesto iz Met. A 5 gdje Aristotel izričito kaže da je forma kao princip svojstvena stvari (1071 a 27—29); zatim brojna mjesta na kojima Aristotel ponavlja da je forma *ἑὸς τι*, odnosno zadnja podloga. K tome još dolazi mišljenje da forma postoji i opet prestaje postojati, a da ne podliježe procesu nastanka i nestanka kao konkretni predmeti (E 3, 1027a 29—30; Z 8, 1033 b 5—7; Z 10, 1035 a 29—30) kao i uporno ponavljanje da forme nisu općenite niti se mogu sastojati iz općenitog (usp. Z 13, 1039 a 15).

Na drugoj strani komentatori opet navode čitav niz razloga na osnovi kojih bi se moglo ustvrditi da su forme općenite. Tako primjerice Aristotel kad govori o definiciji kaže da je ona definicija forme (Z 11, 1037 27—29) te da ne postoji definicija pojedinačne stvari (Z 15), nego samo definicija forme i općenitog (usp. Z 11, 1036 a 28). Slično stoji s tvrdnjom da je znanje uvijek znanje o općenitom (E 6, 1003 a 14—15) kao i s uporabom forme u ulozu predikata (Z 3, 1029 a 23—24) što podrazumijeva njezinu općenitost. Komentatori imaju nedvojbeno najviše problema s tumačenjem Z 8, 1034 a 7—8, koje je po njihovu mišljenju »locus classicus« za tradicionalno učenje o ma-

³ Individualnost formi zastupao je prije Fredea i Patziga engleski aristoteličar A. C. Lloyd u svojoj monografiji »Form and Universal in Aristotle«, Liverpool 1981.

teriji kao principu individualnosti (v. II, 147 sl.) gdje se kaže da se Sokrat i Kalija razlikuju po onom što je njihova *ελη*, a da su isti po onom što im je *ειδος*: *καὶ ἕτερον μὲν διὰ τὴν ἔλην (ἕτερα γάρ), ταὐτὸ δε**. Frede i Patzig prevode: »Und sie unterscheiden sich durch ihre Materie (denn die ist verschieden), dasselbe aber sind sie der Spezies nach (denn die Spezies ist nicht weiter teilbar)« (I, 87). Komentatori misle da ovdje Aristotel govori jezikom platonске i akademijske ontologije vrsta i rodova (Spezies und Genera) iako ne dijeli njihovo mišljenje jer termin *ειδος* rabi u *A* 5, 1071 a 27—29 dvoznačno, kao formu i kao species ističući da stvari iste vrste, odnosno istoga roda, imaju svoju vlastitu materiju i svoju vlastitu formu čak i onda ako im je pojam istovjetan. A to što se ovdje kaže da se dvije osobe razlikuju po materiji ne znači da se samo na osnovi toga razlikuju (v. II, 147).

Frede i Patzig svjesni su da postoji niz poteškoća koje su vezane uz teoriju o individualnim formama kod Aristotela, ali to su upravo poteškoće s kojima se Aristotel hvatao ukoštac i nastojao ih riješiti i da se nikako ne smije praviti ustupak po kojem bi forme bile i individualne i općenite ili pak prihvatiti Boecijevo i Akvinčevo mišljenje da forme po sebi nisu ni općenite ni individualne.

Komentatori završavaju svoju raspravu o tome da li su forme općenite ili individualne ovim riječima: »Wenn die Formen die primären ousiai sein sollen, das heißt das, was vor allem anderen existiert und von dem alles andere in seiner Existenz abhängt, dann kann es sich nicht um allgemeine Faktoren oder Momente an Gegenständen handeln, welche es ohne diese Gegenstände gar nicht gäbe und welche nur als solche Momente verstanden könnten, sondern es muß sich um Individuen handeln, welche die Basis für die gesamte Ontologie der Gegenstände der Erfahrung bilden« (I, 57).

Napomenimo još na kraju da bi brižljivo ediran grčki text koji na više od 130 mjesta odstupa od Jaegerovog oksfordskog izdanja zasluživao posebnu recenziju. Tako komentatori u nekoliko slučajeva vrše konjekturu teksta iako nemaju podlogu ni u jednom od rukopisa. Primjerice na već spomenutom mjestu na početku 13. poglavlja gdje se Aristotel ponovo osvrće na četiri kandidata za ousiu: *λέγεται δ' ὅσπερ τὸ ὑποκείμενον οὐσία εἶναι καὶ τὸ εἶ ἦν εἶναι (καὶ τὸ ἐκ τούτων), καὶ τὸ καθόλου*. Komentatori smatraju da se ovdje *καὶ τὸ ἐκ τούτων* mora izostaviti iz teksta, jer se radi o rubnoj glosi nekog čitatelja koji je očito bio impresioniran važnošću konkretnoga (*σύνολον*) u poglavljima Z 7—9 te je mislio da ga Aristotel i ovdje mora spomenuti. Budući da je konkretno (*σύνολον*) sastavljeno od materije i forme, iz navedenog bi teksta proizlazilo da je materija »osnova« (*ὑποκείμενον*) što je u protuslovlju sa Z 3. Slično postupaju komentatori i s tekstom Z 11, 1036 b 28—29: *αἰσθητικὸν γὰρ τι ἴσως τὸ ζῶον, καὶ ἄνευ** i preinačuju *αἰσθητικὸν* u *αἰσθητικὸν* iako za to nemaju oslonca ni u jednom od rukopisa niti komentara. Sve to pokazuje s kolikom su odlučnošću, akribijom i stručnošću autori pristupili Aristotelovu tekstu i kakav komentar imamo pred sobom.

JURE ZOVKO

* τῷ εἶδει (ἄτομον γὰρ τὸ εἶδος) Met. Z8, 1034a 7—8

* κινήσεως οὐκ ἔστιν ὁρίσασθαι